

Grensgebied tussen zand en veen

Grensgebied tussen zand en veen

Een archeologisch perspectief op de middeleeuwse ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van de Langstraat en het aangrenzende zandlandschap van Noord-Brabant

HANS KOOPMANSCHAP

Zuidelijk
Historisch
Contact

Hilversum, Verloren 2015
Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van:
Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemtfonds;
Antea Group Nederland;
Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Praehistorie.

Deze publicatie kwam tot stand onder auspiciën van:

Voor alle informatie

Dr. Cock Gorisse, St. Janstraat 11, 4901 LR Oosterhout
e-mail: zhc@signifikant.nl, website: www.uitgeverij-zhc.nl

Abonnementen en bestellingen

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
bestel@verloren.nl | www.verloren.nl

Redactiesecretariaat

Kitty de Leeuw, Kruisstraat 66, 5014 HV Tilburg
e-mail: kitty.deleeuw@outlook.com

Kernredactie

prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, *hoofdredacteur*, drs. Jan Brouwers, dr. Kitty de Leeuw, *redactiesecretaris*, dr. Ton Thelen, drs. Laurant Toorians

Redactieraad

prof. dr. Jan Bank, prof. dr. Helma Houtman-De Smedt, prof. dr. Jos Koldewij, prof. dr. Wiel Kusters, prof. dr. Peter Nissen, prof. dr. Maarten Prak, prof. dr. Walter Prevenier, prof. dr. Peter Rietbergen, prof. dr. Karel Veraghtert, prof. dr. Louis Vos

Afbeeldingen op het omslag: het oude slagenlandschap van de Langstraat (zie afb. 2.6) en een reconstructie van de oudste bouwfases van de kerk van Sprang (zie afb. 9.26) (foto en illustratie Hans Koopmanschap).

ISBN 978-90-8704-495-4

Deze uitgave is tevens verschenen als proefschrift aan Tilburg University.

© 2015 Stichting Zuidelijk Historisch Contact & Uitgeverij Verloren

Opmaak: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	II
I Grensgebied tussen zand en veen: vragen en uitgangspunten	15
1.1 Vraagstelling en inkadering	15
<i>Het studiegebied</i>	17
<i>Het heersende beeld</i>	18
<i>Het archeologische puzzelstukje</i>	19
<i>Twee vanzelfsprekende landschappen?</i>	26
<i>Het model van Olwig: soorten landschappen</i>	26
<i>Ontginningsgeschiedenis of bewoningsgeschiedenis</i>	28
<i>De plaats van dit onderzoek in het historisch-geografisch debat</i>	29
<i>Chronologische afbakening</i>	31
<i>Vijf deelvragen binnen twee onderzoeksperspectieven</i>	31
1.2 Het bronnenmateriaal	32
<i>Onderscheiden binnen de dataset</i>	34
<i>Evaluatie van de bronnen</i>	37
<i>Drie vragen aan het materiaal</i>	40
1.3 Een onderzoeksgeschiedenis	40
<i>Periode 1892-1970: het begin</i>	41
<i>Periode 1970-1992: professionalisering</i>	43
<i>Periode 1992-2005: uitbreiding</i>	45
<i>Periode 2005-2010: de huidige stand van zaken</i>	47
1.4 Een geschiedenis van het landschap aan de hand van archeologische bronnen	50
2 Naar een landschapsbiografie van de Langstraat en zandrand: debatten en visies	52
2.1 Archeologisch landschappen nader ingekaderd	52
2.2 Een gevarieerde dataset	53
<i>Landschapsarcheologie tussen veen en zandrand</i>	55
<i>Door de tijd of over de tijd heen</i>	56
2.3 Het historisch-geografisch debat	58
<i>Fockema Andreae (1950)</i>	58
<i>Rentenaar (1965) en Stol (1981)</i>	61
<i>Steegh (1978), Renes (1985) en Borger (1992)</i>	64
<i>Hoppenbrouwers en de Bont (beide 1993)</i>	68
<i>Braams (1995) en Leenders (1996)</i>	71

	<i>Henderikx (1983) en Ettema (2005)</i>	72
	<i>De Bont (2006 en 2008)</i>	73
2.4	Wildernisregaal en cope, oude concepten in een nieuw jasje?	75
	<i>Wildernis</i>	76
	<i>Cope</i>	77
2.5	Economische grenzen aan het landschap	81
2.6	Stadsontwikkeling in de Grote Waard in archeologische context	85
2.7	Samenvattend	89
3	Landschappen met littekens	91
3.1	Inleiding	91
3.2	Gebruikte informatiebronnen	93
3.3	De ondergrond van het studiegebied	94
	<i>Ontgrondingen</i>	99
3.4	Het reliëf en microreliëf van het studiegebied	102
	<i>Het microreliëf ten noorden van Waalwijk</i>	104
3.5	Waterlopen en turfvaarten	107
	<i>Waterlopen</i>	108
	<i>Turfvaarten</i>	114
	<i>Kanalen</i>	117
3.6	Bewoningssporen tot circa 1100 en in de vroegmoderne tijd	118
	<i>Steentijd</i>	119
	<i>Bronstijd en ijzertijd</i>	120
	<i>Romeinse tijd tot vroege en volle middeleeuwen (tot 1100)</i>	122
	<i>De overkant van de Bergsche Maas: een uitstap</i>	123
	<i>Late middeleeuwen en nieuwe tijd (1450-1850)</i>	125
3.7	Middeleeuwse bewoningssporen: een vergelijking met het MDS-gebied	126
3.8	Een bewoningsbiografie van een dynamisch landschap tot 1100	129
4	Demografische ontwikkelingen: groeiende gemeenschappen en lege kerkhoven	133
4.1	Inleiding	133
4.2	Het traditionele historisch demografische beeld	135
	<i>Ontwikkelingen in het laatmiddeleeuwse Brabant</i>	135
	<i>De Brabantse haardstedentellingen</i>	136
4.3	De ontwikkeling van parochies binnen het studiegebied	141
	<i>Parochies</i>	142
	<i>Patrocinia en belastingen</i>	147
4.4	Archeologie en bevolkingsomvang	149
	<i>Archeologische bronnen voor ontwikkelingen in bevolkingsomvang</i>	150
	<i>Het aanzicht van de kerkhoven</i>	159
4.5	Bevolkingsgroei of stabiliteit?	160
5	Nederzettingen op zand en veen (1100-1450)	162
5.1	Inleiding	162
	<i>Gebouwwreften in context: een poging tot een overzicht</i>	165

5.2	Rurale huisplattegronden binnen het studiegebied	169
	<i>Oosterhout</i>	169
	<i>Dongen</i>	179
5.3	Rurale gebouwplattegronden buiten het studiegebied	180
	<i>HSL Vlaanderen</i>	181
	<i>HSL Nederland</i>	182
	<i>Breda</i>	183
	<i>Overig Noord-Brabant</i>	188
	<i>Dordrecht</i>	189
5.4	Veengebieden in Midden- en Oost-Nederland	192
	<i>Betuwelijn</i>	192
	<i>Gouda</i>	194
	<i>Waterland</i>	195
	<i>Utrecht-Groenedijk</i>	196
	<i>Utrecht-Hoge Weide</i>	197
	<i>Oost-Nederland</i>	198
5.5	Synthese rurale nederzettingen	198
5.6	De stedelijke nederzettingen	200
	<i>Binnen het studiegebied</i>	201
	<i>Buiten het studiegebied</i>	211
5.7	Synthese stedelijke gebouwplattegronden	220
5.8	Huizenbouw tussen stad en platteland	221
6	De ontwikkeling van de voedsleconomie van het studiegebied	225
6.1	Inleiding	225
6.2	Veeteelt en jacht: dieren in archeologische context	225
	<i>Mogelijkheden aan de hand van botmateriaal</i>	226
	<i>Bronnen van voedsel</i>	227
	<i>Overige bronnen</i>	228
	<i>Diersoorten in archeologische context</i>	230
	<i>Ontwikkeling van voedsleconomie</i>	232
	<i>Conclusie</i>	235
6.3	Leer en schoenen uit de Langstraat?	237
	<i>Grondstoffen en keuren</i>	239
	<i>Herkomst en samenstelling van de kuddes</i>	241
	<i>Archeologische aanwijzingen voor de verwerking van vee</i>	243
	<i>Hooilanden</i>	245
	<i>Conclusie</i>	246
6.4	Landbouw en de natuurlijke vegetatie	247
	<i>Archeologische aanwijzingen voor agrarische ontwikkeling</i>	248
	<i>Conclusie</i>	251
6.5	Eigen behoeften of surplusproductie?	252
	<i>Surplusproductie</i>	252
	<i>Conclusie</i>	256
6.6	Historische bronnen uit het studiegebied	257

	<i>Bronnen uit kloosters</i>	258
	<i>Molens</i>	259
	<i>Conclusie</i>	263
6.7	Veranderingen binnen het agrarisch bedrijf tussen 1100 en 1450	264
7	Handelsnetwerken in archeologisch perspectief	267
7.1	Inleiding	267
7.2	Tollen en markten	268
	<i>Toloverzichten</i>	268
	<i>Het tolrecht van Geertruidenberg</i>	270
	<i>Markten</i>	271
	<i>Samenvattend</i>	272
7.3	Handelscontacten op basis van archeologisch vondstmateriaal	273
7.4	Middeleeuws importaadewerk	275
	<i>Volle Middeleeuwen (800 tot 1100)</i>	275
	<i>Late Middeleeuwen (1100-1450)</i>	279
	<i>Handelsnetwerken aan de hand van aardewerk</i>	280
	<i>Conclusie</i>	284
7.5	Van import naar eigen fabricaat?	284
8	Machtsverhoudingen: heren, hofsteden en kastelen	287
8.1	Inleiding	287
8.2	Machtsverhoudingen binnen de Grote Waard	288
	<i>Kleizijde</i>	289
	<i>Westelijke veenzijde</i>	290
	<i>Oostelijke veenzijde</i>	290
8.3	Een leeg gebied stroomt vol	291
	<i>Tot 1200</i>	291
	<i>De periode rond 1350</i>	295
	<i>Rond 1450</i>	299
	<i>Samenvattend</i>	300
8.4	Adellijke huizen	301
8.5	Kastelen en omgrachte hoeves binnen het studiegebied	302
	<i>Mottes en woontorens</i>	302
	<i>Burchten en heerlijke woningen</i>	304
	<i>Gansoyen</i>	304
	<i>Geertruidenberg</i>	307
	<i>Oosterhout</i>	309
	<i>Dongen</i>	313
	<i>Loon op Zand</i>	314
	<i>Drimmelen</i>	316
	<i>Waalwijk</i>	318
	<i>Besoyen</i>	319
	<i>Zuidewijn</i>	320
8.6	Burchten en hoeves buiten het studiegebied	321

<i>Het kasteel van Breda</i>	322
<i>Dordrecht, Huis te Merwede</i>	324
<i>Dordrecht, hofstede Houweninghe</i>	326
8.7 De archeologisch bekende adellijke woningen in het studiegebied	326
8.8 Grote heren, kleine werkers	328
<i>Kastelen</i>	330
8.9 Meeliften of sturen?	330
9 Vrome gemeenschappen, grote kerkgebouwen?	331
9.1 Inleiding	331
<i>Het kerkgebouw als archeologisch grijpbaar puzzelstukje</i>	331
<i>Kerkgebouw en kerkhof als laatmiddeleeuwse bouwplaats</i>	332
<i>Voorwaarden voor kerk(ver)bouw</i>	333
9.2 Stadskerken	336
<i>Geertruidenberg</i>	337
<i>Breda</i>	341
<i>Waalwijk</i>	344
<i>Samenvattend</i>	348
9.3 Dorpskerken	349
<i>Oosterhout</i>	349
<i>Baardwijk</i>	354
<i>'s Gravenmoer</i>	354
<i>Venloon en Loon op Zand</i>	357
<i>Dongen</i>	359
<i>Raamsdonk</i>	361
<i>Sprang</i>	365
<i>Waspik</i>	367
<i>Samenvattend</i>	369
9.4 Kloosterkerken	370
9.5 Graadmeter voor demografische en economische ontwikkeling?	373
10 Nederzettingspatronen in een dynamisch landschap	376
10.1 Inleiding	376
10.2 Landschap en gemeenschap	376
10.3 Nederzettingsontwikkeling	377
10.4 Verbouwde producten	379
10.5 Ontwikkelingen in de veestapel	380
10.6 Akkers of hooiland?	381
10.7 Terug naar de vragen	385
11 Identiteit en territoria in mortel en steen gevat	388
11.1 Inleiding	388
11.2 Identiteit in het landschap	389
11.3 Een landschap van territoria	390
11.4 Terug naar de vragen	395

12 Naar een nieuw beeld van de bewoningsgeschiedenis tussen veen en zand	396
12.1 Inleiding	396
12.2 Een leeg gebied?	397
12.3 De openlegging van de Langstraat: een vooropgezet Hollands plan?	402
12.4 Samenvattend	405
12.5 Oud archeologisch onderzoek: een nieuwe invalshoek?	405
Summary	408
Literatuur	419
Index van plaatsnamen	434
Over de auteur	439

Voorwoord

Dit proefschrift begon ergens in 2000 op de drempel van het toenmalige depot voor bodenvondsten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek aan de Waterstraat in 's-Hertogenbosch. De aanzet was een suggestie van Jac. Biemans die mijn werkzaamheden aan een scriptie over het kerkgebouw aan de haven in Waalwijk had gezien. Waar een aantal oude skeletten en enkele brokken tufsteen al niet toe kunnen leiden ...

Ruim veertien jaar later en circa 200.000 scherven en andere vondsten verder ligt er nu voor het eerst een archeologische synthese van de laatmiddeleeuwse ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van de Langstraat en het aangrenzend zandgebied. Een voorlopige synthese, want zolang het onderzoek in de regio doorgaat, komen we steeds meer te weten en zal het nodig zijn het beeld bij te stellen of te verfijnen.

Ik begon met dit onderzoek om meer te weten te komen over de archeologie van mijn eigen regio. Gaandeweg leerde ik steeds meer personen kennen die ieder hun eigen verhaal van 'hun opgravingen' in het gebied wilden vertellen. Sommige van die verhalen waren nog niet of nauwelijks gedeeld. Het onderzoek voerde mij niet alleen langs diverse onderzoeksdisciplines, maar ook langs de biografie van alle afzonderlijke archeologische onderzoeken. Als wetenschapper geloof je graag dat wat je aantreft in de vondst dozen het verhaal is, maar niets is minder waar. Het relaas van de opgravers over hoe zij tot die vondsten zijn gekomen en hoe zij deze aantreffen, blijkt een onmisbare schakel in de wetenschappelijk benadering van alle onderzoeksdocumentatie in de depots. Zonder kennis en begrip van het onderzoek van destijds, of zo je wilt van het leven van het vondstmateriaal tussen opgraven en vondstdoos, bestaat er een gerede kans dat je het materiaal onbedoeld verkeerd interpreteert.

Na twee jaar bezig te zijn geweest met een eerste inventarisatie en niet te vergeten mijn studie archeologie in Amsterdam kreeg het onderzoek vanaf 2002 meer vorm. Het begon als een onderzoek naar de archeologie rondom de veertiende-eeuwse Hollandse edelman Willem van Duvenvoorde. Na de uitwerking van tweederde van de vondstcomplexen bleek de archeologische *footprint* van Willem van Duvenvoorde en zijn naasten echter te beperkt om op wetenschappelijk niveau uitspraken mogelijk te maken.

In 2004 schreef ik mijn onderzoeksvoorstel en vanaf dat moment kende het onderzoek meer structuur dan in de jaren daarvoor. Het is mede dankzij mijn promotoren dat het onderzoek vervolgens evolueerde tot een biografie van een landschappelijk grensgebied tussen het Brabantse zand en het Brabantse veen. Zij stimuleerden en verbeterden de tussentijdse teksten en vormden vaak mijn geweten waar het ging om de impact van de nieuwe data binnen het onderzoek. Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld was vanaf het al-

lereerste begin in 2000 betrokken bij het onderzoek. Zijn persoonlijke benadering, zijn vertrouwen en het feit dat hij mij ruimte bood voor enkele inhoudelijke zijpaden, maken dit proefschrift mede tot wat het nu is geworden. Prof. dr. Peter Hoppenbrouwers stimuleerde het blijven stellen van vragen en was kritisch op mijn gebruik van de historische bronnen. Het is dan ook mede dankzij hem dat deze veelvuldig zijn geraadpleegd en zijn vervlochten met de archeologische gegevens. Prof. dr. Jan Kolen werd als laatste promotor toegevoegd. Zijn bemoeienis met het theoretisch kader en met de archeologische gegevens waren voor mij als archeoloog op dat moment weer een blijе thuiskomst na enkele jaren vooral multidisciplinair bezig te zijn geweest. Dat de archeologie zo prominent terugkomt in de afsluitende hoofdstukken is dan ook mede dankzij hem. Dank ook aan de commissieleden. Mede door hun commentaar werd het manuscript nog verbeterd op die punten waar de redenering soms te kort was beschreven of nadere uitleg behoefde.

Veel van het archeologisch onderzoek moesten aan het begin van het onderzoek in 2004 nog bijeen worden gebracht. Voor het materiaal van het kasteel van Dongen werd daarbij samengewerkt met het bestuur en de vrijwilligers van de heemkundekring De Heerlijkheit Dongen. Twee jaar lang bivakkeerden we in de uitwerkruijnte aan de Kerkstraat waar het 's winters echt koud was en 's zomers best warm, maar altijd gezellig en met voldoende gelegenheid voor zware inhoudelijke discussies. Voor Geertruidenberg werd met het bestuur en de vrijwilligers van de Oudheidkundige Kring 'Geertruydenberghe' menige maandagavond doorgebracht in hun werkruijnte in de Schattelijjn in een poging hun zolder leeg te krijgen. Vele liters koffie en stapels inventarisatieformulieren passeerden de tafels voordat het Geertruidenbergse erfgoed in een vrachtwagen naar het provinciaal depot vertrok. Dank ook aan de vrijwilligers van de voormalige gemeentelijke archeologische dienst Oosterhout voor het beschikbaar stellen van de onderzoeken rondom Vrachelen en Den Hout. Vele jaren van opgraven op andere Vrachelen 3, vanuit een leuke zeecontainer en met koffie op de fiets, boden na uitwerken een boeiend overzicht van een van de omvangrijkste volmiddeleeuwse nederzettingen uit West-Brabant. Zonder deze opgravingen zou het zandgebied zeker minder diepgaand in beeld zijn gekomen. Dank ook aan de afzonderlijke amateurarcheologen, veelal niet georganiseerd in een groter verband, voor het delen van hun verhalen en vondstgegevens. Vaak vielen hun puzzelstukjes door het grotere verband van mijn onderzoeksvragen op hun plaats en bleken zij van onschatbare waarde bij het schrijven van de nederzettingsgeschiedenis.

Zoals blijkt uit voorgaand kort overzicht is het ondoenlijk om alle personen uit deze jarenlange samenwerking te noemen zonder het risico iemand onbedoeld te kort te doen. Laat daarom 'pars pro toto' hier in ieder geval, Mohammed Bahiaoui (†), Janus van Beek (†), Niko Dijk, Ranko Hamelinck, Mienus Hendrixx, Jozef Mekke (†), Eelco Oomen, Joke Serarris en Bas Zijlmans worden genoemd. Vanuit de Provincie Noord-Brabant stond Martin Meffert altijd klaar om mee te denken bij het opzetten van deelprojecten en wist ik voor de communicatie van de resultaten van het onderzoek met lokale verenigingen en publiek Claar Rodenburg (Gemeente Oosterhout) en Saskia de Kock (Gemeente Waalwijk) altijd naast me. Aan het begin van mijn speurtocht naar de documentatie en de vondsten werd geregeld een beroep gedaan op de medewerkers documentatie van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Welwillend en onvermoeibaar speurden

Ans van As en Theo Geurtsen mee in de archieven. Zij werden regelmatig met mij verrast door misplaatste tekeningen van andere opgravingen die daarmee niet langer zoek waren.

In 2001 en 2002 volgde ik aan de Universiteit van Leiden bij dr. Elizabeth den Hartog haar colleges kerkbouw in Brabant. Mede dankzij die colleges kreeg ik als archeoloog greep op de benodigde bronnenkritiek bij het bestuderen en reconstrueren van laatmiddeleeuwse kerkgebouwen. Aan de maildiscussies met Karel Leenders denk ik eveneens dankbaar en met een glimlach terug. Daarbij kwamen we niet altijd op hetzelfde standpunt uit, maar zagen we wel dat veel bestaande ideeën aan revisie toe waren. Zoals hierna mag blijken heb ik her en der reparaties uitgevoerd die het zullen houden tot de volgende revisie. Dank ook aan Theo de Jong M.A. (Archeologisch Centrum Eindhoven en Helmond). Uit de projecten in Dongen en Geertruidenberg kwamen enkele duizenden fragmenten dierlijk botmateriaal die door hem werden bekeken en werden bewerkt tot een deelpublicatie bij de rest van het materiaal. Zonder dit werk zouden de conclusies uit vooral hoofdstuk 6 minder diep reiken dan zij nu doen.

Mijn collega's bij Ingenieursbureau Oranjewoud B.V., nu Antea Group: dank voor jullie geduld. Een promotieonderzoek als dit leidt tot veel archeologische uitstapjes die je vervolgens wilt bespreken en toetsen. Samen met de collega's van de Regio West-Brabant en destijds van het Bureau voor Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda waren jullie altijd, en meestal gewillig, slachtoffer als klankbord en om theorieën op uit te proberen. Dank ook aan mijn leidinggevendenden die mij de ruimte gaven om geregeld even buiten de eigen muren van Oranjewoud te kijken en ervaring bij andere archeologische verbanden op te doen. Hierdoor kon ik mij de meeste van de huidige benaderingen van de archeologie in Nederland eigen maken. Dat leidde mij uiteindelijk tot het inzicht dat iedereen vanuit zijn eigen belang of denkbeeld van wat onderzoek zou moeten zijn, kijkt naar het werk van andere archeologen. De werkwijze 'wetenschappelijk blij zijn met wat we hebben en niet te lang treuren om wat we niet meer hebben' werd juist hier gesmeed.

Dank ook aan het team archeologen van de gemeente Dordrecht. In de laatste fase bleek het relevant om de dataset uit te breiden met nederzettings- en kerkhofonderzoek in het aangrenzende Hollandse gebied. Vlot gingen daarop bij jullie de registers open van Dubbeldam en Mokveld, waardoor ik mijn dataset gericht binnen mijn onderzoeksvragen kon uitbreiden en mij veel voorwerk bespaard bleef. Verder dank aan de medewerkers en het bestuur van zowel de stichting Zuidelijk Historisch Contact als Uitgeverij Verloren. Zij wisten samen het manuscript uiteindelijk om te werken en vorm te geven tot een publicatie die alle tijd en energie van het onderzoek niet alleen recht doet, maar die ook uitnodigt om verder te gaan waar ik voor nu ben gestopt.

Het onderzoek is voor nu dus klaar, maar om te zeggen dat het vanaf begin tot eind één streep naar de finish was, zou onjuist zijn. Een onderzoek als buitenpromovendus kost nu eenmaal tijd en vindt plaats naast alle andere dagelijkse beslommeringen. Gedurende periodes was het mogelijk om een sprint in te zetten en op andere momenten kwam het schrijven aan het centrale stuk tijdelijk stil te liggen door andere zaken of door het uitwerken van specifieke datasets. Dank daarom ook aan mijn lieve ouders die mij in staat hebben gesteld mijn studiedromen waar te maken en voor de ruimte die zij hebben geboden om die dingen na te jagen die voor mij belangrijk waren. Dat dit vaker tegen de stroom in was dan met de stroom mee, maakte de reis alleen maar leuker en wellicht nog belangrijker dan de bestemming.

Lieve Marie-Louise, gedurende ongeveer elf jaar heb je begrip opgebracht voor mijn stille avonden in Dongen en Geertruidenberg of boven achter de computer. De dozen vondstmateriaal op onze zolder werden soms met een frons, maar meestal met een glimlach ontvangen, erop vertrouwend dat het verblijf ervan slechts tijdelijk was. Daar waar ik het even beu werd of niet meer dan vierentwintig uur in een dag kreeg gepropt, was jij vaak de stimulans om even te bezinnen en daarna de draad weer op te pakken. Ophouden was in ieder geval geen oplossing en afmaken eigenlijk de enige uitkomst. Laat ons samen met Mara de komende tijd terugkijken op een mooie prestatie en de weg waarover het ons heeft gestuurd.